

Міністерство освіти та науки України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Випуск I

Одеса 2010

УДК 94(100) «01/17» (08)

ББК 63.3(0)3/51

Libra: Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / Під ред. І.В. Немченко. – Одеса, 2010. – 140 с.

У збірці представлено результати наукових досліджень викладачів і аспірантів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, присвячені різним аспектам історії Європи від доби раннього християнства до Французької буржуазної революції.

Збірку «Libra» підготовлено в межах наукової теми кафедри: «Цивілізація Європи: історична еволюція доби античності, середніх віків та раннього модерного часу» (№ держреєстрації - 0106U012138)

Редактор

І.В. Немченко

Технічний редактор

О.М. Луговий

Рецензенти:

Сорочан Сергій Борисович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені Каразіна

Хмарський Вадим Михайлович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету імені І.І. Мечникова 26 січня 2010 р., Протокол №4.

ISBN 966-96181-9-7

© Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І.І. Мечникова

ЗМІСТ

Від редактора	4
Казаков Т.М. Дієта, прийнята Богоу: монтанізм Тертуліана та християнська традиція посту	5
Горнова І.С. Іоанн Скилиця та Михаїл Пселл як представники різних напрямків візантійської історичної традиції	19
Луговий О.М. Найманці німецького походження у візантійській армії XI-XIII століть	30
Боровський О.С. Іспанський хроніст XVI ст. Франсіско Лопес де Гомара та його творчий доробок	59
Довгополова О.А. Особливості розуміння Біблійного закону в англійській тираноборчій думці (за матеріалами «Короткого трактату про політичну владу» Дж. Понета)	67
Радзиховська О.О. Іоанн Вільгельм Стукіус та його схолії до «Периплу» Понта Евксинського	78
Нємченко І.В. Політичне вчення Томаса Гоббса та антична культурна спадщина	89
Тоцький П.М. Проблема свободи віросповідання в діяльності Конституанти	100
Ізбаш-Гоцкан Т.О. Виникнення та діяльність Нумізматичного відділення Російського археологічного товариства	122
Аннотации – Abstracts	134
Перелік скорочень	139
Відомості про авторів	140

**ІОАНН ВІЛЬГЕЛЬМ СТУКІУС
ТА ЙОГО СХОЛІ ДО
«ПЕРИПЛУ» ПОНТА ЕВКСИНСЬКОГО**

Іоанну Вільгельму Стукіусу (1521-1607), визначному швейцарському ерудиту, належить заслуга складання коментаря до «Периплу» Понта Евксинського Арріана. Стукіус є також коментатором до його «Периплу» Еритрейського моря і автором низки інших творів. Сучасники цінували його праці про бенкети та жертвопринесення в давнину і паралельні біографії Генриха IV і Карла Великого. У цій статті ми обмежимося оглядом його коментаря до чорноморського периплу Арріана.

Арріан (нар. близько 105 р.), який був за імператора Адріана намісником провінції Каппадокія і добре знав південне узбережжя Чорного моря, склав перипл в практичних цілях. Він повинен був ознайомити Адріана з усім Чорноморським узбережжям і надати йому гарний путівник, «що поєднує в собі як дані суто географічні, так і відомості військово-адміністративного характеру поряд з деякими найбільш цікавими вказівками антикварного та історичного характеру»¹. Цей унікальний пам'ятник римської географічної літератури, виконаний грецькою мовою, Стукіус вирішив перекласти латиною за порадою свого вчителя І. Зімлера (1530-1576), математика, астронома та протестантського богослова, який жив і працював у його рідному місті Цюріху. Твір Стукіуса вийшов друком в 1577 р.

Поставивши перед собою завдання перекласти текст Арріана латиною, Стукіус насправді виконав набагато значнішу роботу. Його твір являє собою своєрідну хорографію, тобто детальний опис всього Причорномор'я з його визначними пам'ятками. Про все це він повідомляє сам, додавши до вступних зауважень щодо мети своєї роботи високу оцінку важливості і різноманіття тих відомостей, які містяться в «Периплі»: «Цей грецький лист Арріана до Адріана короткий, ... але в плані історич-

¹ Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. – Л., 1925. – С. 64.

ному рясніє безліччю ... корисних речей і тому вельми гідний пізнання, з якої причини я, із задоволенням слідуючи пораді мого вчителя, пана Йосії Зімлера ..., вирішив не тільки перекласти його латиною, а й забезпечити ... поясненнями»².

Структурно в роботі Стукіуса можна виділити наступні елементи:

- 1) лист-присяга певному Гебхарту Шелленбергу;
- 2) список авторів, до чиеї компетенції вдавався цюріхський ерудит при написанні роботи;
- 3) карта Понта Евксинського ;
- 4) лист Арріана до Адріана (в грецькій і латинській версіях);
- 5) схвальне слово у віршах грецькою і латиною до самого Стукіуса;
- 6) коментарі, або, як було прийнято їх тоді називати, схолії;
- 7) покажчик достопам'ятних речей до периплу;
- 8) покажчик географічних назв.

Найбільш розлогою частиною є схолії, де Стукіус спробував подати вичерпні пояснення щодо причорноморських історико-географічних реалій, спираючись на свої знання античних, біблійних і середньовічних (у тому числі візантійських) текстів, а також відомих йому новітніх робіт: «Подібно до того, як колись у аргонавтів були чудові і славні керівники, так і я під керівництвом Геродота, Полібія, Страбона, Мели, Плінія, Соліна, Амміана та інших, як давніх, так і сучасних істориків це море і сусідні області уважно вивчив...»³.

Мабуть, висновки і спостереження схолій справили враження на сучасників, які назвали Стукіуса полігістором, тобто багатостороннім вченим. Чудовим знавцем портів Понта Евксинського, рівного якому не знайдеш і серед моряків, людиною,

² Arrianus, Flavius. *Arriani historici et philosophi Ponti Euxini & maris Erythraei Periplus, ad Adrianum Caesarem ...Praeterea ipsius Ponti Chorographica tabula / Ed. Io. Guilielmo Stuckio Tigurino Authore. – Genevae {Geneve}: Apud Eustathium Vignon, 1577. – P.1.*

³ *Ibid.* – P.5.

що «відновлює старі назви і повертає новим пунктам їх колишні імена», називає його в схвальному слові Ламберт Данеус⁴.

Довгі роки праця В.Стукіуса - перш за все з точки зору якісної публікації і перекладу латиною тексту Арріана - залишалася зразковою, так що коли через понад два з половиною століття в Одесі А.Фабр зробить переклад його російською, він посилається саме на швейцарського ерудита⁵.

Лист Арріана, а разом з ним і свої до нього пояснення, Стукіус підрозділяє на дві частини: вступну (*proseium*) і основну (*reliquum ipsius epistolae corpus*)⁶. У вступній частині виклад розгортається у відповідності до певної логіки, принципи якої він ясно висловлює. Перш за все він вважає за потрібне розповісти про двох особистостей – Арріана, який написав листа, і імператора Адріана, до якого лист адресований. Приділивши персоналіям належну увагу, Стукіус переходить до загальних теоретичних міркувань з питання про об'єкт і методи хорографічного опису самого Понта Евксинського і прилеглих земель. Потім подається своєрідна «постановка проблеми»: Стукіус має намір розглянути «Понта Евксинського назви, походження, розвиток, межі, форму та контури, якість, кількість, кліматичні умови, ... понтійських народів природу, дарування, звичаї, їх, а особливо Понтійського царства Мітридата, політичний статус..., а також церковний, або ж релігійний»⁷.

Розмірковуючи про етимологію слова «Pontus» і про назви моря, Стукіус прагне дати вичерпні відомості і звертається не тільки до географічних, історичних, богословських праць, але й до художньої літератури, зокрема, до Овідія і Вергілія. Втім, він не обмежується лише кабінетною наукою. Відомо, що в 1567 р. Вільгельм Стукіус їздив до Італії, щоб послухати в Венеціанському університеті (в м. Падуї) славнозвісного правознавця Гвідо Панціролі.⁸ Перебуваючи в Падуї (1567-1568 рр.), він міг спілкуватися з моряками та бачити венеціанські портолани. Швейцарський ерудит, очевидно, використовував метод, який

⁴ Ibid. – P. 6.

⁵ Арріана Перипл Понта Евксинского // Перев. А. Фабр. – Одесса, 1838.

⁶ Arrianus, Flavius... – P.66-67.

⁷ Ibid. – P. 5.

⁸ Allgemeine Deutsche Biographie, XIV. – S.410.

сьогодні називають «усна історія», бо досить часто він посилається на досвід практиків-моряків, які ходили в його час до портів Чорного моря: «Справді, як вчить сам досвід, Понт має звичай часто огортатися таким густим туманом, що приховані не лише обриси берегів, але керманіч, що знаходиться на кормі, не може бачити ніс корабля. Звичайно, з цієї причини заслужено Арріаном, а сьогодні моряками, воно по-простому називається Чорним морем»⁹.

Завершуючи міркування про найменування Понта, Стукіус констатує наявність безлічі контроверз і переходить до розгляду питання про його периметр, ширину, довжину, глибину. Тут наводяться рясні посилання на античних авторів, згадки про Каспійське море, а також його назви, серед яких, до речі, фігурує слов'янська (*Chuualinscomoriam* – Хвалинське море) і черкеська (*Zabach*). Із сучасних Стукіусу авторів найбільш часто він посилається на знаменитого Жозефа Жюста Скалігера. Згадуючи полеміку Скалігера з не менш славним в його час Дж. Кардано з приводу солоності Чорного моря, Стукіус приєднується до думки першого про те, що спочатку воно було прісним¹⁰. Це припущення цілком узгоджується з даними сучасної геологічної науки. Досить багато місця приділяє швейцарський ерудит тваринному і рослинному світу Понта. Про його рибні багатства він говорить з непідробним захватом, вказуючи окремі регіони, зокрема, гирло Дніпра, де водяться паламіда, скумбрія, бички, золота макрель, імовірно, стерлядь, а також устя Дунаю, де водяться чудові соми. Не менший ентузіазм викликають у нього птахи та звірі, особливо ж серед інших дрохви, качки, бобрі і навіть кавказькі вівчарки, відомі з античних часів¹¹.

Наступні пасажі присвячені рослинам і корисним копалинам. Тут, окрім античних і середньовічних текстів, Стукіус звертався до компетенції і допомоги двох своїх друзів – цюріхського медика, автора праці про рослини, Гаспара Вольфа (бл. 1525-1601) та італійського медика-протестанта Таддео Дуні (1523-1613), який залишив трактат про жіночі хвороби¹².

⁹ Arrianus, Flavius... – P.11.

¹⁰ Ibid. – P.12-13.

¹¹ Ibid. – P.17-19; 22.

¹² Ibid. – P. 30.

Вище було згадано, що при «постановці завдань» швейцарський ерудит обговорював необхідність зупинитися на «кліматичних умовах» (*cæli conditio*)¹³. Висловлюючись сучасною мовою, його цікавив зв'язок між природними і кліматичними умовами та суспільним розвитком. Переходячи в схоліях до опису населення понтійських берегів, він вибудовує цілу концепцію, пов'язуючи з *cæli conditio* особливості побуту, звичаїв та громадських установ місцевих народів.

Пославшись на Цицерона, який давно вже відзначив це цікаве явище, Стукіус пропонує і власне міркування: «І в тому не може бути ніяких сумнівів, що звички людей уподібнюються і відповідають переважно кліматичним умовам і місцевості, в якій вони проживають... Не від роду походять звичаї чоловіків і жінок, а від тих речей, якими ми харчуємося і живемо і які надаються самою природою місцевості і звичкою життя»¹⁴. Поняття *cæli conditio*, яке в різних варіаціях використовувалося середньовічними авторами, що бралися за опис будь-якої землі, отримало, мабуть, вже в новий час логічне завершення у «Дусі законів» Монтеस्क'є.

Метод цей у Стукіуса, однак, не міг ще бути чимось відмінним від схоластичної декларації. Жодних зусиль зрозуміти дійсний зв'язок етнічної та політичної історії причорноморських народів з природними умовами Стукіус не робить. Швидше читач присутній при спробі будь-що зібрати воедино і викласти все, що можна було витягти з античних текстів, Священного писання, та робіт сучасних йому європейських авторів, переважно з протестантських та гуманістичних кіл. Опис населення Понту побудовано досить хаотично, в ньому химерно переплітаються достовірні відомості з забобонами античних часів, біблійної традиції та європейського середньовіччя.

Головним взірцем для нього тут був його «наставник з дитячих років» Людвіг Лафатер (1527-1586), протестантський богослов, автор історичного каталогу коментаторів від часів Августа до 1586 р¹⁵. Згадавши про те, що «грубе варварське незнання чесних речей» і «гранична лютість нравів» віфінців, па-

¹³ Ibid. – P. 5, 30.

¹⁴ Ibid. – P. 30.

¹⁵ Ibid. – P.31.

флагонців, каппадокійців, колхів, ахейців, лігійцев, геніохів, лавів, нарешті, скіфів, таврів і фракійців добре відомі, Стукіус проводить «етнологічні розвідки», що спираються на Біблію і праці Філіпа Меланхтона, і заявляє, що скіфи походять від Магога, другого сина біблійного Яфета. Втім, це положення, мабуть, було загальним місцем у пізньосередньовічних роботах відповідного напрямку. Такими пасажами рясніє, зокрема, «Хроніка Європейської Сарматії» його сучасника Олександра Гваньїні¹⁶.

Далі Стукіус розмірковує про грецьку колонізацію Причорномор'я, вельми невтішно про неї відзивається, коротко торкається історії персів і мідійців і переходить до римського періоду і Мітридатових воєн з Римом. У цьому екскурсі він спирається, крім античних істориків, на праці ренесансних вчених Андреа Альціата, Карло Сигоніо та Глареана, яких вважає кращими фахівцями в даній області¹⁷. Після цього черга доходить до готів і «московитів», з яких перші, на його думку, походять від Гога («Gog iste Gothus est ..»), а останні від біблійного персонажа Месеха («Mesech sunt Moschouij») ¹⁸. Нарешті, турки, які володіли за часів Стукіуса всім Причорномор'ям, оголошуються нащадками скіфів. Історія турок виводиться, таким чином, із Священного Письма і викладається з урахуванням цього джерела, а також роботи візантійського історика Халкоконділа.

Остання частина цього досить докладного вступу до коментарів Стукіуса до «Периплу Арріана» присвячується стану і умовам релігійного життя населення Понту, яке за його часів вже «впало у магометанство». Тут Стукіус не пропускає можливості відзначити «ідолопоклонство» понтійських народів і заявити про безліч забобонів, помилок і ересей, в яких погрузли нечисленні і до того ж безперервно між собою ворогуючі християни різних напрямів, що тут збереглися¹⁹. Читача, який бажає детальніше ознайомитися з цим сюжетом, швейцарський ерудит

¹⁶ Гваньїні Олександр. Хроніка Європейської Сарматії // Упор. та перекл. з польської. о. Ю. Мицика. – К.: Видав. Дім Києво-Могилянська Акад., 2007. – С. 665, passim.

¹⁷ Arrianus, Flavius... – P.41, 44.

¹⁸ Ibid. – P. 46-49.

¹⁹ Ibid. – P. 49-67.

відсилає до книги Франсуа Отмана «De statu primitivae Ecclesiae ejusque sacerdotis» (1553), чиї лекції слухав у Страсбурзі.

Завершивши першу частину своєї роботи, Стукіус переходить до другої, основної частини схолій, де збирається запропонувати, крім перекладу власне перипла Арріана, «спеціальний опис окремих регіонів, що оточують Понт, народів, міст, поселень, храмів, річок, портів, мисів, та інших місць», що він їх збирається доповнювати «відомостями з певних гідних авторів»²⁰. Зауважимо, що при всій повазі до Арріана Стукіус не відчуває до нього настільки глибокого пістету, щоб не висловити критичних зауважень на його адресу. З точки зору стилю викладу Арріан здається швейцарському ерудиту наслідувачем Ксенофонта. При роботі над його текстом Стукіус, вочевидь, намагався «перевірити» все, що тільки було можливо. При цьому він користувався багатотою бібліотекою вже згадуваного Йосії Зімлера.

Основна частина схолій, безпосередньо прив'язана до периплу, за Стукіусом, зручно підрозділяється на чотири елементи²¹.

1. Перша частина є опис маршруту від Трапезунда до Севастополя, колишньої Діоскуріади.

2. Друга (яка, однак, як логічно вважає Стукіус, за природним порядком повинна бути першою) - той шлях, який виконується від Боспору Фракійського, тобто від міста Візантій, до Трапезунда.

3. Третя - від Діоскуріади до Боспору Кіммерійського (кінцевим пунктом тут є Пантикапей).

4. Четвертий відрізок за систематизацією Стукіуса - від Боспору Кіммерійського до Боспору Фракійського (що знаходиться на березі, протилежному до Візантія).

Перші три частини він сприймає як праву частину Понта; останню - як ліву. Спосіб орієнтації такого роду припускає, що описувач має уявлення про розташування сторін світу на планшетах в цілому схоже з сучасним. У периплі Арріана, як відомо, дуже стисло підсумовані географічна і етнографічна картина Чорноморського узбережжя, встановлена іонійською нау-

²⁰ Ibid. – P. 66-67.

²¹ Ibid. – P. 67.

кою в особі Арістея, Гекатея, Гелланіка, Геродота, доповнена і розширена згодом елліністичними географами, а пізніше - адміністративно-військовими роботами римських імперських офіцерів і чиновників, що діяли в Понті і Каппадокії²². Останнім, хто узагальнив римські відомості про регіон, був Птолемей. У його карті і поясненнях до неї використані дані, які були здобуті офіцерами римської окупаційної армії Криму і північного узбережжя Чорного моря і чиновниками Понта, які безпосередньо контактували з Боспорським царством. Усі ці давні пласти географічного освоєння Причорномор'я знаходимо у коментарях Стукіуса.

Що ж нового додають схолії Стукіуса до цих відомостей? Мабуть, можна говорити про кілька нових блоків інформації, послідовна обробка яких могла б скласти окреме велике дослідження, що виходить за рамки цієї статті. Ці блоки інформації умовно можна підрозділити на наративні та картографічні джерела. Серед вельми різнохарактерних наративних текстів, що включають праці європейських та візантійських середньовічних письменників, які майже не використовуються сьогодні для вивчення історико-географічних реалій Причорномор'я, позначимо роботи ренесансних ерудитів Енея Сільвія Пікколоміні, Йоганна Куспініана, Конрада Геснера, описи подорожей Паоло Джовіо і Сигізмунда Герберштейна. До картографічних джерел слід віднести прямо чи побічно використані Стукіусом портола-ни, а також географічні карти сучасних йому вчених.

Тут перш за все слід відзначити одну особливість праці швейцарського ерудита. До роботи його додається карта Чорного моря із зазначенням річок, портів, фортець і населених пунктів. Останні сумлінно позначені кружечками, але не завжди забезпечені назвами. [Див. мал. 1.]

²² Ростовцев М.И. Указ. соч. – С.10-11.

Мал. 1

Замість цього на карті фігурує нумерація. Яка сучасна Стукіусу карта могла послужити для нього взірцем? Принаймні, це не карти А. Ортеліуса або Г. Меркатора²³. Хоч в ті часи фламандці А. Ортеліус і Г. Меркатор були найбільш шанованими в Європі картографами, вони все ж не були «монополістами на ринку комерційних карт»²⁴. Уважне порівняння карти Стукіуса з картами зазначених фламандців (втім, про Ортеліуса Стукіус не згадує жодного разу) показує, що його версія має істотні відмінності. Це стосується як Кримського півострова, так і Північного Причорномор'я.

Зіставлення цих карт може дати дуже цінні результати.

Візьмемо Кримський півострів. З приводу Судака, розташованого на річці Суук-Су, можна зауважити наступне. На карті Стукіуса є напис уздовж річки – СΥΤΙUM, який досить

²³ Карти А.Ортеліуса і Г.Меркатора див. відповідно в виданнях: Яцунский В.К.Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV-XVIII. – М., 1955; Mercator G.Geradi Mercatoris et I.Hondii. Atlas ou représentation du monde universel. – Amsterdam chez Henry Hondius, 1636.

²⁴ Браун Л.А.История географических карт. – М.:Центрполиграф, 2006. – С.261.

важко читається. Це, мабуть, назва населеного пункту, зображеного у вигляді фортеці на правому березі безіменної річки. [Див. мал. 2.].

Мал. 2

З карти Ортеліуса, опублікованої В.К Яцунським, виявляється, що СІТАЕУМ саме місто, а не річка. У Ортеліуса річка (або місцевість?), мабуть, «Portagra», а місто – СІТАЕУМ (Кітей?). Не виключено, що ця назва етимологічно пов'язана з назвами «Судак» і «Суук-Су». У Арріана з приводу Кітея немає нічого, натомість у нього є Гавань Скіфо-Таврів, інформацію про яку сумлінно відтворює Стукіус. Вивчення трьох згаданих вище карт дозволяє зробити припущення, що Гавань Скіфо-Таврів могла називатися «Афінеон», що його знаходимо на карті Ортеліуса. При роботі над текстом і картою Стукіуса таких гіпотез виникає чимало. Перевірка їх вимагає копіткого аналізу принаймні найрепрезентативнішої частини джерел, залучених Стукіусом.

Таким чином, багатий коментар Стукіуса містить кілька хронологічних нашарувань. Грецька і римська географічна та

історична традиція, для якої було характерно поєднання безпосереднього знання місцевості та літературної творчості, становлять найдавніший і дуже добре освоєний швейцарським ерудитом пласт. Наступними блоками інформації є середньовічні та ренесансні твори, котрі, за його задумом, повинні були заповнити лакуни найдавніших авторів, не порушуючи, однак, традиції що склалася з античності. В цілому, хоча твір значною мірою зберігає риси пізньосередньовічного компендіуму дослівних витягів з різнокаліберних джерел, які частково або повністю збереглися і до нашого часу, він є безсумнівно своєрідним і цінним зразком географічної літератури.